

Drie interpretaties van afweermechanismen

door J. van Heerden*

Samenvatting

Het behoort tot de gangbare psychologische kennis dat mensen afweermechanismen in werking kunnen stellen teneinde zich te beschermen tegen bedreigende wensen en gedachten. Toch is het niet duidelijk in hoeverre men gerechtigd is afweer als een mechanisme te beschouwen. Een letterlijke interpretatie in deze zin leidt snel tot conceptuele verwarring.

Beargumenteerd wordt dat de psychologie inzake de werkzaamheid van afweermechanismen zou kunnen profiteren van een driedelig onderscheid dat Dennett (1978) introduceerde bij de verklaring van menselijk gedrag. In navolging van Dennett kan men het intentionele standpunt, het ontwerpstandpunt of het fysisch standpunt innemen als men het gedrag wil begrijpen en voorspellen van mensen die verwickeld zijn in onbewuste afweerreacties. Langs deze weg wordt ook een beter inzicht verworven in de verklarende kracht van het begrip 'afweermechanisme'.

I

Anna Freud (1936, 1977) bespreekt in haar studie over de afweermechanismen het geval van een jonge vrouw, die als meisje in emotionele moeilijkheden kwam door afgunst op de penis van haar oudere en jongere broers en door jaloezie op de regelmatig terugkerende zwangerschap van haar moeder. Afgunst en jaloezie verbonden zich ten slotte tot vijandigheid jegens de laatste. Maar omdat naast haat ook liefde voor de moeder blijft bestaan 'beginnt in ihr (...) ein intensiver Abwehrkampf gegen die negativen Regungen' (p. 36). In haar voltrekt zich iets, dat slechts begrepen kan worden als een opeenvolging van gebeurtenissen, waartussen het causale verband is afgedwongen door de werkzaamheid van enkele afweermechanismen.

Verkerend in een ambivalente relatie tot haar moeder onderneemt zij verschillende pogingen het emotionele conflict te neutraliseren. In chronologische volgorde zijn dat de volgende ingrepen. In eerste instantie verschuift of verplaatst zij één component van ambivalentie, namelijk de haat, naar een ander vrouwelijk persoon in haar directe

omgeving, zodat de moeder als geliefd object gespaard blijft, terwijl de haat jegens de betrekkelijke buitenstaander minder schuldgevoelens meebrengt. Aangezien deze constellatie niet geheel bevredigend blijkt, wordt in tweede instantie een ander mechanisme in werking gesteld. De haat wordt nu tegen de eigen persoon aangewend. Het meisje martelt zichzelf met aanklachten en minderwaardigheidsgevoelens. Zij beschadigt en benadeelt zichzelf. Maar ook deze weg leidt niet tot het gewenste resultaat. In derde instantie volgt nu projectie. De haat die zij voelde jegens de geliefde vrouwelijke persoon of haar vervangster zet zich om in de overtuiging dat zij zelf door haar gehaat, ten achter gesteld en gewantrouwd wordt. Achtereenvolgens zijn de afweermechanismen van verschuiving, aanwending tegen de eigen persoon en projectie in werking gesteld maar geen brengt de definitieve verlichting, omdat een residu van emotionele gespannenheid blijft. Anna Freud schrijft: 'Sie setzt bei jedem Anlass, der Neid Eifersucht und Hass bei ihr hervorrufen könnte, alle ihre Mechanismen wieder in Tätigkeit' (p. 38). Maar, 'die drei Mechanismen, die sie in Tätigkeit gesetzt hat, können nicht verhindern, dass ihr Ich ständig einen Zustand der gespannten Unruhe, der Wachsamkeit, einer gesteigerten Inanspruchnahme und des intensiven Gequältseins empfindet' (p. 38).

Uit de gegeven schets blijkt dat naar het oordeel van de schrijfster het meisje steeds minstens tweeërlei doet. Zij stelt het mechanisme van verschuiving in werking en gedraagt zich op merkbare wijze hatelijk jegens een andere vrouw in haar omgeving. Zij stelt het mechanisme van aanwending tegen de eigen persoon in werking en laat in haar gedragingen merken dat zij zichzelf niet hoogacht. Zij stelt het mechanisme van projectie in werking en draagt het vermoeden uit, dat juist de anderen haar haten en benadelen.

Men moet vaststellen dat in deze weergave steeds op twee niveaus over haar gedrag en gemoedsleven gesproken wordt. Daarbij valt op dat ondanks het evidente verschil in abstractie het meisje op beide niveaus van beschrijving iets doet, in een activiteit verwickeld is, iets onderneemt.

Deze manier van schrijven, die men regelmatig in de psychologische literatuur aantreft, kan ondanks de aanvankelijke winst aan inzichtelijkheid tot allerlei misverstanden en problemen aanleiding geven. Louter afgaande op de woordkeus is men gedwongen te aanvaarden dat aan het waarneembare gedrag, bij voorbeeld het maken van een hatelijke opmerking, een proces ten grondslag ligt dat zelf bestaat uit een aaneenschakeling van gebeurtenissen zoals het in werking stellen van het afweermechanisme, dat onder meer het waarneembare gedrag causaal determineert. Bovendien zou men de conclusie moeten aanvaarden dat men kennelijk in staat is onbewust te beslissen tot het in werking stellen van een afweermechanisme en daarbij zelfs een zekere keuze maakt uit de beschikbare mechanismen. Zoals uit het verslag blijkt, kan het zo zijn dat men na verloop van tijd onder druk van de

omstandigheden het ene afweermechanisme vervangt door het andere, omdat men daar naar onbewuste inschatting meer van mag verwachten. Het zal duidelijk zijn dat deze wijze van beschrijven talrijke interessante vragen oproept. Vele van deze vragen zijn waarschijnlijk in de praktijk van de therapie niet van belang, maar ze zijn het wel wanneer men zich een beeld probeert te vormen van de reële werkzaamheid van het menselijk brein zoals nader gearticuleerd in de dieptepsychologische theorie. De vraag is dan volstrekt legitiem hoe men zich een afweermechanisme als proces moet voorstellen. Neemt het proces tijd in beslag, heeft het een begin- en eindpunt, kan het vertraagd of versneld worden, kost het energie, zijn de schakels waaruit het bestaat determineerbaar, kan het wisselen naar intensiteit, kan het onderbroken worden en kan het falen. Belangrijker nog dan deze vragen zijn twee andere, namelijk gaat het in werking stellen van een afweermechanisme chronologisch bezien in enige zin van letterlijkheid vooraf aan het waarneembare gedrag én kan hier sprake zijn van een vorm van reductie waarbij op elementair niveau een typering gegeven wordt van een proces dat ook op grover niveau in andere termen getypeerd kan worden.

Met het opsommen van deze vragen heb ik vooral willen benadrukken welk problematisch vervolgonderzoek het postulaat van afweermechanismen impliceert. Het is een tweede of deze vragen ook behandeld moeten worden. Gegeven de volstrekt legitieme vragen die naar aanleiding van het veronderstelde bestaan van afweermechanismen gesteld kunnen worden, kan men het tot de intellectuele opgave van de psychologie rekenen, het theoretisch en empirisch onderzoek daarop af te stemmen. Maar er zijn ook andere reacties denkbaar. Men kan stellen dat de problemen eens te meer onderstrepen dat de psychologie op ondoordachte wijze de natuurkunde imiteert en analoog aan haar werkwijze zich laat verleiden tot de causale werkzaamheid van processen en eventueel tot voortschrijdende reductie. Wat zo van het afweermechanisme overblijft is slechts het metaforisch nut.

Men kan zeggen dat het bestaan van afweermechanismen overbodig is, omdat het in de praktijk van de psychoanalytische therapie overbodig is een dergelijk mechanisme te veronderstellen. Het gaat in de analyse van een individueel geval om de interpretatie van gedragingen. Deze dragen vaak een andere betekenis dan de patiënt denkt en de analyse bestaat uit een zorgvuldig overleg welke betekenis eigenlijk is bedoeld. Centraal staat de kunst van interpreteren, niet de opsporing van een causaal verband, eventueel gerealiseerd door verborgen mechanismen. Men kan nog een stap verder gaan en stellen dat niet alleen in de psychotherapeutische praktijk maar ook in de theorie of in wat Freud de metapsychologie noemde de veronderstelling dat afweermechanismen reëel operatief zijn, op een misverstand berust. Geen der bekende afweermechanismen duidt op een zelfstandig proces, maar wordt slechts geïntroduceerd als benaming van een andere registreer-

bare activiteit. Verdringing, projectie, verplaatsing etc. staan niet voor activiteiten. Het is niet iets dat je kunt doen, ook niet voor een tijdje. Je doet iets anders, bij voorbeeld hatelijke opmerkingen maken of schilderen of iemand anders afsnauwen en elk van deze activiteiten geldt eventueel als projectie, verdringing, etc. Er is in geen van de gevallen van afweer sprake van een dubbele activiteit; er is slechts sprake van één activiteit die op een bepaalde wijze wordt gewaardeerd of bekroond. In dit verband kan men verwijzen naar Ryle (1949) die het onderscheid introduceerde tussen werkwoorden die een activiteit, ingreep of handeling benoemen zoals 'schieten' en werkwoorden die beschrijven dat een bepaalde handeling met een bepaald succes is verricht zoals 'raken' of 'missen'. Iemand die schiet en mist doet niet twee dingen, hij verricht slechts één handeling die op een bepaalde wijze wordt gewaardeerd. Iemand die zich identificeert met zijn vader door te praten als zijn vader, verricht evenzo niet een tweetal handelingen, praten en identificeren, maar slechts één, namelijk praten op een bepaalde wijze. Men hoeft ook bij afweer geen mechanismen te veronderstellen, omdat er geen autonome verrichting plaats vindt. Deze oplossing draagt de sporen van het behaviorisme. Voor Skinner (1954), bij voorbeeld, is het maken van onderscheid waartoe een proefpersoon in staat is net zo min een verrichting als het verdringen, waartoe een patiënt in staat is. 'We say that a man discriminates between two objects when he behaves differently with respect to them; but discriminating is not itself behavior. We say that he represses behavior which has been punished when he engages in other behavior *just because* it displaces the punished behavior; but repressing is not action' (p. 124).

Men kan zich dus aansluiten bij de praktizerende analyticus, die de realiteit van afweermechanismen bij zijn werk ontberen kan, of bij de behaviorist die meent dat er geen extra veronderstellingen inzake de werkzaamheid van capaciteiten behoeven te worden gemaakt om menselijk gedrag te karakteriseren. Toch moet men de verleidelijkheid niet onderschatten juist wel te denken in termen van Anna Freud, ondanks het besef dat deze wijze van denken problematisch is. De verleidelijkheid zit hierin. Door processen van hoger order te veronderstellen is men in staat een causaal verklarende theorie op te bouwen, die verder reikt dan het typische geval waarvoor een verklaring werd verlangd. Men levert in principe zeker meer dan de therapeut die zich beperkt tot de interpretatie van gedrag en daarin nooit enige causale wetmatigheid kan benoemen, omdat hij zulks voor individuele hulp meent te kunnen missen. Men biedt zeker ook meer dan de behaviorist die weliswaar tussen stimulus en respons een causaal verband kan formuleren, maar principieel de vraag afwijst krachtens welk operationeel principe de mens in staat is de stimulus en de bijpassende respons op te merken, te selecteren en in verder gedrag in te passen. De mens is zo niet meer dan elastiek dat onder geëigende omstandigheden zijn

rekbaarheid toont, waarbij de vraag buiten beschouwing gelaten wordt krachtens welk cohesief moleculair gedrag rekbaarheid wordt gerealiseerd. Een dergelijke benadering zou voor een fysicus onbevredigend zijn en is dat eigenlijk ook voor menigeen die in de psychoanalyse als verklarende theorie is geïnteresseerd. Farrell (1981) bespreekt zonder enige wetenschapsfilosofische terughoudendheid de vraag hoe men naar de effectiviteit van afweermechanismen empirisch onderzoek kan doen. Voor hem is dat nu juist wel een verplichtende uitdaging. Inzake verdringing bespreekt hij een aantal psychologische experimenten die althans aantonen dat woorden die door proefpersonen als emotioneel beladen worden beschouwd, leiden tot een grotere vergeetachtigheid voor de bijpassende associaties dan het geval is bij woorden die als onbeladen ervaren worden. Hier zou verdringing plaats gevonden kunnen hebben, maar het bewijs is niet dwingend.

Het gaat mij er niet om wat de zeggingskracht van dergelijke experimenten is, het gaat mij erom dat sommige onderzoekers wel de hand proberen te leggen op de werkzaamheid van afweermechanismen, ook al zijn de resultaten pover. Farrell zegt het zo: 'The overall results of the large amount of scientific work on the Mechanisms of Defense are disappointing. This is not surprising, perhaps, in view of the vagueness that characterizes this part of the theory and the complexity of its high level features. It is difficult to generalize about the conditions under which people do regress, project, displace, and so on and difficult to pin down the internal ways in which the mechanisms work' (p. 164). Moeilijk dus, maar niet onzinnig of overbodig.

Zoals uit het voorafgaande al duidelijk is geworden, lopen in de psychoanalyse verschillende niveaus van verklaren gemakkelijk doorheen. Soms spreekt men over iemands gedrag in termen van interpretatie. Men duidt het als agressief of afstandelijk en angstig. Men kan daarbij ook op onbewuste motieven wijzen die aanleiding vormen het agressieve, afstandelijke of angstige gedrag eerder te interpreteren als uitingen van afhankelijkheid, toenadering of innerlijk conflict. Dat is dus wat die gedragingen betekenen. Het verschilt niet principieel van de wijze waarop men een gedicht interpreteert als neerslag van de bedoelingen van de schrijver. Maar in de psychoanalyse verlaat men vaak onopgemerkt dit niveau van interpretatie om voort te gaan op het niveau van een causaal verklarende theorie. Gedrag wordt dan niet meer geïnterpreteerd als uiting van een specifiek idee, maar gedrag wordt nu beschouwd als een gebeurtenis die in oorzakelijk verband tot stand gebracht wordt door een of ander mechanisme. Het werk van met name Freud levert talrijke voorbeelden van deze methodologische verschuiving. Maar Freud staat daarin niet alleen. Zoals Hermann (1980) overtuigend aantoonde, lijdt ook de huidige cognitieve psychologie in hoge mate onder een vermenging van niveaus van verklaren leidend tot een schadelijke contaminatie van onverenigbare benaderingen en terminologieën.

Het probleem dat in het voorgaande werd geformuleerd betreft, in algemene termen gezegd, de status van mentale operaties. Deze status is altijd problematisch geweest en onmiskenbaar gerelateerd aan vragen naar de identiteit van hersenen en geest, de verenigbaarheid van causale determinanten en persoonlijke motieven, de autonomie van het mentale en de mogelijkheid van reductie. Behandeling van deze vragen leidt gemakkelijk tot intellectuele uitputting door de schijn van onoplosbaarheid. Het is de kunst zelfs die schijn te vermijden.

II

Naar mijn mening is het profijtelijk bij een auteur als Dennett (1979) te rade te gaan om tot een nauwkeuriger waardebepaling van afweermechanismen te komen. Deze laatste komen in het werk van Dennett niet voor als inzet van een systematische verhandeling. Maar wat hij te zeggen heeft over de cognitieve psychologie en met name de artificiële intelligentie lijkt mijns inziens ook toepasbaar op de werkzaamheid van het menselijk brein, zoals beschreven in de dynamische psychologie. Wat zegt Dennett nu. Er zijn drie wijzen waarop wij gedrag kunnen verklaren. Niet alleen het gedrag van mensen maar ook van dieren en computers en eventueel zelfs van minder geavanceerde apparaten zoals de thermostaat of de eiersorteermachine. Elk van de drie benaderingswijzen is legitiem en autonoom, al vereist de toepassing soms dat het gedrag ook in termen van een alternatieve verklaring getypeerd kan worden. Daarmee wordt niet gezinspeeld op een mogelijkheid van reductie, bij voorbeeld van het mentale tot het fysieke, maar op het bestaan van een noodzakelijke voorwaarde, die moet zijn vervuld voordat een verklaringswijze kan worden toegepast. Aan welke verklaringswijze de voorkeur wordt gegeven is niet afhankelijk van het object noch van enig wetenschapsfilosofisch dictaat dat apodictisch stelt dat slechts één verklaringsmogelijkheid acceptabel is. De voorkeur is afhankelijk van degene die de verklaring geeft en diens inschatting van het optimaal voorspellend vermogen dat elk verklaringstype in een gegeven situatie heeft.

Het eerste standpunt dat men aan kan nemen ten aanzien van een entiteit als systeem van welomschreven gedragingen is het intentionele standpunt. Men kiest voor dat standpunt, omdat men het waargenomen gedrag wil verklaren in termen van bedoelingen en het toekomstig gedrag als uitkomst van intenties. Men dicht zodoende het systeem intentionaliteit toe, hetgeen zoveel wil zeggen als dat het systeem wensen en gedachten onderhoudt en zijn gedrag op die wensen en gedachten afstemt. Wij kiezen als waarnemer voor het intentionele standpunt, niet zozeer uit verwantschap als wel uit afgedwongen gemak omdat elke andere verklaring dan de intentionele te gecompliceerd is en meer vereist om tot bevredigende en plausibele voorspellingen te komen. Zo kan men zelfs ten aanzien van een schaakcomputer

het intentionele standpunt prefereren en dus bij voorbeeld zijn tegenzet verklaren uit zijn overweging eerst en vooral de koningin van zijn opponent te liquideren, omdat een verklaring in termen van het programma of in termen van het elektronisch circuit dat zijn brein typeert veel te ingewikkeld en tijdrovend zou zijn. Hetzelfde geldt onder omstandigheden voor onze verklaring van de thermostaat die een correctie wenst of een eiersorteermachine die niet weet wat te doen met een ei van onhandelbare proporties. Ten aanzien van mensen en de hogere dieren spreken wij gemakkelijk en onbelemmerd in termen van bedoelingen, gedachten, overwegingen en motieven al wordt ons dat door professionele kenners ontraden als naïef. Opgemerkt moet nog worden dat men het toeschrijven van bedoelingen aan een elektronische machine of aan een temperatuurregelaar of aan een kat niet in de eerste plaats moet zien als een geval van projectie van menselijke vermogens op andere systemen. Dat zou veronderstellen dat wij van het bestaan van menselijke motieven zeker zijn. Die zekerheid is hier niet verondersteld en dus ook niet in het geding. Waar het om gaat is dat het ons onder omstandigheden ten aanzien van vele soorten systemen goed uitkomt het intentionele standpunt te adopteren. De reden daartoe is pragmatisch: ons vermogen tot manipulatie en onze voorspellende weerbaarheid zijn zo doende optimaal.

Het tweede standpunt behelst een verklaring in termen van het ontwerp of het *design*, zoals Dennett zegt, dat aan het gedrag ten grondslag ligt. Wanneer wij opnieuw de keuze van een schaakcomputer bezien, zou zijn gedrag ook verklaard en in de vorm van een voorspelling gecontinueerd kunnen worden als resultaat van het programma dat bepaalde verrichtingen voorschrijft die functioneel nuttig zijn ter bereiking van een welomschreven doel. Verhelderder is misschien nog wel de produktie van een welgevormde zin. Bij voorbeeld 'Ik word door hem gekleineerd'. We kunnen deze uiting in termen van intentionaliteit verklaren. De spreker wil de aandacht vestigen op zijn onverdiende ontluistering. Hij prefereert mogelijk zelfs opzettelijk het passief boven het actief door zijn wens de associatie van lijdzaamheid te benutten. Vanuit een geheel ander standpunt redeneert men als men de taaluiting vanuit het ontwerp verklaart. Gegeven de welgevormdheid van het resultaat somt men op in welke logische volgorde bepaalde formatie- en transformatieregels zijn toegepast. Met name welke functionele bijdrage de actief-passieftransformatie noodzakelijkerwijs levert aan de grammaticaliteit van de zin. Dit linguïstische voorbeeld is daarom ook zo informatief omdat het niet alleen geschikt is het intentionele model te onderscheiden van het ontwerp maar ook van het derde door Dennett ingevoerde verklaringsschema, namelijk het fysische.

Hoewel sommige linguïsten misschien de afwikkeling van allerlei formatie- en transformatieregels al te letterlijk nemen, als reëel plaatsvindend bij de voortbrenging van een zin, geldt toch algemeen dat de

regels slechts geïntroduceerd worden om de grammaticaliteit te verklaren. De regels zijn binnen een geprefereerde grammatica logisch noodzakelijk in een bepaalde volgorde, niet chronologisch. Hoe een taalgebruiker in feite de zin maakt behoort als vraag tot het biologische onderzoek van het taalvermogen. Het is daarbij zeer de vraag, of wij werkelijk eerst een actieve zin construeren en daarna met behulp van de actief-passieftransformatie de bijbehorende passieve zin voortbrengen. De gespecificeerde regels behoren tot het ontwerp van ons grammatisch vermogen. De fysische produktie behoort tot het fysisch substraat van ons hersenpotentieel. Binnen het fysisch verklaringsschema doet men een beroep op natuurwetten die het oorzakelijk verband tussen gebeurtenissen specificeren in termen van reacties, causale processen en mechanismen. Men kan uiteraard ook de zet van de schaakcomputer in fysische termen verklaren of voorspellen, maar doorgaans ziet men daar vanaf omdat het menselijkerwijs gesproken haast onmogelijk is voldoende inzicht te hebben in de momentane toestand van het elektronisch circuit om de volgende toestand van dat circuit te bepalen.

Soms ligt naar onze smaak als amateur-fysicus de verklaring in termen van ontwerp dicht aan tegen de verklaring in termen van het fysisch model, omdat wij onopgemerkt enige kennis van het fysische systeem gebruiken, of omdat wij ten onrechte denken binnen het ontwerp-natuurwetten te benutten. Vooral geschiedt deze misleidende vermenging, wanneer wij over fysische objecten in termen van het ontwerpschema spreken. Bij voorbeeld 'Heavy pruning will stimulate denser foliage and stronger limbs', formuleert geen natuurwet maar benoemt de functie van de ingreep van het snoeien binnen de doelstellingen van de horticultuur. Dennett, van wie dit voorbeeld stamt, zegt: 'The essential feature of the design stance is that we make predictions solely from knowledge or assumptions about the system's functional design, irrespective of the physical constitution or condition of the innards of the particular object' (op. cit. p. 4).

Resten mij nog een viertal opmerkingen over de genoemde driedeling. Ten eerste, het succes van een verklaringswijze is soms afhankelijk van het feit dat het systeem vanuit een andere benadering gezien geen deficiëntie vertoont. Binnen het kader van de intentionele verklaring, bij voorbeeld bij het voorspellen van een tegenzet van mijn schaakcomputer, geldt dat het programma optimaal ontworpen is en geen fouten bevat. Een beroep op het ontwerp veronderstelt dat de machine geen fysische mankementen vertoont. Maar het stipuleren van deze twee condities bevat geen uitnodiging tot reductionisme. Het leidt tot besef waaraan moet zijn voldaan, voordat het autonome bereik van een verklaringswijze is gegarandeerd. Om een laatste wilsbeschikking kenbaar te maken moet men nog ademen. Maar de wilsbeschikking is niet te reduceren tot het ademhalingsproces.

Ten tweede, er zijn specifieke redenen de ene verklaringswijze te

prefereren boven de andere. Wanneer wij een bepaald systeem ook intentionaliteit toekennen, wenden wij ons bij voorkeur tot het fysische model als het systeem naar ons inzicht niet goed werkt. Wanneer iemand door *slurring speech* zijn bedoelingen niet meer duidelijk kan maken, verlaten wij eventueel het intentionele model om de oorzaak van het mankement in fysische termen te formuleren als opgeroepen door een overmaat aan alcohol in het systeem.

Ten derde, normaliter neemt men binnen het verklaringsmodel aan dat het systeem optimaal functioneert, maar dat sluit niet uit dat in uitzonderlijke gevallen dysfunctioneren behoort tot het ontwerp, omdat het ontwerp is ingericht op een partiële of finale desintegratie.

Ten vierde geldt dat het weliswaar vrijstaat elk verklaringsmodel te benutten of weer te verlaten, maar dat deze legitieme wisseling niet moet leiden tot een vermenging.

III

Als we nu terugkeren naar het voorbeeld dat eerder ontleend werd aan Anna Freud, kan blijken in hoeverre de drie verklaringsschema's van Dennett een bijdrage leveren aan een beter inzicht in de reikwijdte, de functie en het oorzakelijke vermogen van het verschijnsel afweermechanisme. Korthedshalve beperk ik mij bij de bespreking van het geval tot het afweermechanisme dat de tweede fase van de ziektegeschiedenis markeert, namelijk de aanwending tegen de eigen persoon. Het meisje is ten prooi aan haat en afgunst jegens haar broers en haar moeder. Maar zij kan met deze gevoelens niet ten volle leven, omdat zo doende geliefde objecten uit haar omgeving zouden moeten worden vernietigd. Als een soort *détente* tussen strijdige belangen prefereert zij een systematische depreciatie van zichzelf. Die depreciatie uit zich in een reeks gedragingen. Binnen het intentionele model kunnen die uitingen zowel verklaard als voorspeld worden in termen van bedoelingen, afschattingen en wensen. Binnen de beperkende omstandigheden waarin het individu zich bevindt lijkt een aantal opties het meest rationeel. Dat de evaluatie van haar situatie gedeeltelijk onbewust geschiedt, tast de toepasbaarheid van het intentionele model niet aan. Gegeven haar conflictuerende belangen zoekt de patiënte een optimale *modus vivendi*. Het intentionele model zegt vóór alles dat het voor de waarnemer profijtelijk is om het gedrag te beoordelen als de uitkomst van intenties. Dat de betrokkene mogelijk van al haar intenties geen bewuste registratie ter beschikking heeft speelt in de strekking van het intentionele model een volstrekt ondergeschikte rol. Op de vraag of een machine werkelijk zijn eigen wens om te winnen bewust beleeft, zal iemand die het intentionele model prefereert ook met grote terughoudendheid moeten antwoorden. Maar eigenlijk is die vraag op dat moment niet zijn probleem, omdat het wetenschappelijk belang van de vraag overtroffen wordt door zijn persoonlijk belang de machine op te

vatten als een intentioneel systeem. In termen van intentionaliteit houden we ons bezig met vragen als waarom doet ze dit, waarom zegt ze dat, wat wil ze vermijden, wat bereiken. De term afweermechanisme hoeft daarin niet voor te komen.

Wanneer men het individu beschouwt als een systeem dat werkt volgens een bepaald ontwerp, kan men voor de afweer een specifieke functie benoemen. Bij voorbeeld, afweer beschermt het ego tegen instinctieve impulsen. Dat is de zin en functie van afweer binnen het systeem. Zo werkt dat. Binnen de theorie van Dennett wordt verondersteld dat een systeem zo ontworpen is dat het optimaal functioneert, tenzij het geleidelijk dysfunctioneren behoort tot de opzet omdat desintegratie het doel is. Het is enigszins afhankelijk van het klinisch standpunt dat men inneemt in hoeverre binnen het ontwerp van het systeem een afweermechanisme behoort tot de optimale functionaliteit. Gezien het feit dat geen clinicus ontkennen zal dat het leven ons onder druk stelt, neem ik aan dat hij zich zal kunnen vinden in de algemene opmerking dat een afweermechanisme gaandeweg een optimaal nut kan verwerven, als enige reddende strategie die ons nog rest. Het zou een kwestie van gradatie kunnen zijn, waarbij op een gegeven moment het nut omslaat in zijn tegendeel. 'Heavy pruning will stimulate denser foliage', maar men moet daarin niet te ver gaan. Dat men de functie van afweermechanisme ook positief kan waarderen blijkt wel uit het feit dat men de uitval ervan kan betreuren. Laing (1960) zegt over de verstoring van de persoonlijke identiteit in schizofrenie: 'It is the ultimate and most paradoxically absurd possible defense, beyond which magic defenses can go no further. And it, in one or other of its forms, is the basic defense, so far as I have been able to see in every form of psychosis. It can be stated in its most general form as: *the denial of being, as a means of preserving being*. The schizofrenic feels that he has killed his "self" and this appears to be in order to avoid being killed. He is dead, in order to remain alive' (p. 163). Hoewel men het dus niemand kan toewensen dat de gangbare afweermechanismen hun toepassing verliezen, blijkt uit de diagnose van Laing dat zelfs de desintegratie van de persoonlijkheid nog een functie kan hebben binnen de doelstelling van overleven. Gegeven de deplorabele staat waarin zo'n patiënt verkeert, kan die functie ook optimaal genoemd worden.

Denkt men over afweer in termen van het ontwerp, dan zijn allerlei verrijkingen van de analyse van het systeem denkbaar. Men kan de functie opsplitsen in deelfuncties. Allerlei gedetailleerde waarnemingen zijn denkbaar zonder dat men de verplichting op zich laadt hun causale rol te expliciteren. Dat laatste behoort immers tot het fysisch model en binnen het model van het ontwerp gaat het om de functie van een element onder aanname dat men een idee heeft van het doel waarnaar het systeem tendeert. Om nog één voorbeeld te geven. Binnen het ontwerp geredeneerd kan men allerlei regels postuleren die een economische functie hebben het gestelde doel efficiënt te bereiken.

Men hoeft zich niet te bekommeren om de vraag of zij fysisch (i.e. in de hersenen) operatief zijn. Zo kan men als transformatieregel bij de afweer die gekenmerkt wordt door aanwending tegen zichzelf, postuleren dat de propositie, die de haat jegens een ander tot uitdrukking bracht, omgezet moet worden in een propositie die het object zelfreferentieel maakt (zie Boden, 1981). Dus zoiets als, in geval van aanwending tegen zichzelf moet het lijdend voorwerp reflexief van aard worden.

Deze analyse komt misschien niet als een verrassing, maar dan bedenke men dat zo een gecompliceerd netwerk van mentale operaties kan worden gespecificeerd, eventueel zelfs bruikbaar voor een passende machinesimulatie, onder het aspect van de functionele bijdrage van elk der operaties.

Ten slotte kan men voor het fysisch model kiezen. De daaraan ontleende terminologie (b.v. psychische energie, mechanisme) heeft indien niet duidelijk apart gehouden vaak een vertroebelend effect gehad op de discussie. Zoals eerder gezegd wendt men zich in eerste instantie tot het fysisch model zodra het systeem mankementen vertoont. Zou men kiezen voor het aangestipte standpunt dat afweermechanismen een indicatie zijn dat het menselijk systeem dysfunctioneert dan zal men bij voorkeur bij de biologie te rade gaan hoe de menselijke toerusting eigenlijk hoort te zijn en tevens interne en externe factoren proberen op te sporen die causaal verantwoordelijk zijn voor de afnemende levensvatbaarheid. In zekere zin stond Freud dat voor ogen met zijn metapsychologisch exposé. Maar men hoeft zich niet te begeven in het altijd nog wat vage gebied van de fysiologie en hersenanatomie als men spreekt over afweermechanismen. Men kan de waarde van het fysisch standpunt gemakkelijk achterhalen wanneer men niet denkt aan enige vorm van reductionisme maar uitsluitend aan realistische causale verbanden. Dat betekent dat men opmerkt dat het apparaat zoals de mens ten slotte is, soms niet begrijpelijk is als centrum van intenties en ook niet functioneert zoals men dat gewend is, zodat als enige conclusie overblijft dat een nog onbekend element oorzakelijk verantwoordelijk is voor de afwijking: een overdosis aan verdovende middelen, slijtage, genetische beschadiging, vermoeidheid, drastische verandering van de omgeving, traumatisering of gebrek aan slaap. Dat illustreert het nut van het fysisch model.

Sprekend over zijn favoriete voorbeeld van de schaakcomputer zegt Dennett: 'One can switch stances at will without involving oneself in any inconsistencies or inhumanities, adopting the intentional stance in one's role as opponent, the design stance in one's role as redesigner, and the physical stance in one's role as repairman' (p. 7). Zijn voorbeeld sluit uiteraard generalisatie niet uit. Iemand die geïnvolveerd is in een proces van afweer, dat gekenmerkt wordt door zelfdeprecieatie, kan op drieërlei wijzen beoordeeld worden. Wanneer wij het intentionele

standpunt innemen, voorspellen we dat hij op uitzonderlijke wijze opmerkingen zal maken ten eigen nadele met een zodanige ondertoon van onrealistische zuurheid dat bij ons het vermoeden rijst, dat hij de benadeling wenst. Of deze uitleg klinisch als paradigmatisch gelden kan is een tweede; essentieel is echter dat wij op het intentionele vlak naar intenties zoeken. Binnen het verklaringsschema van het ontwerp zullen wij een geval van 'aanwending tegen zichzelf' koppelen aan de voorspelling dat hij ongunstige oordelen over zichzelf voelt ter bescherming van zijn ego en dat het proces functionele componenten bevat zoals de instructie dat alles wat tegen een ander gezegd kan worden omgezet moet worden in een bewering waarin de ander gesubstitueerd wordt door de spreker. Zo werkt grosso modo het systeem. Volgens het fysisch standpunt zouden wij idealiter de biochemische of evolutionaire factoren opsporen die dit gedrag noodzakelijk maken. Beschouwen we afweer als indicatie van een mankement, dan zal binnen dit kader gezocht moeten worden naar een verklaring waarom het systeem deraileert en naar een weg om mogelijk met behulp van psychofarmaca een herstel te realiseren.

Ik ben mij bewust van de beperkte bijdrage die deze analyse van afweermechanismen levert, maar ik meen dat zij voldoende kwaliteit bezit om die discussie erover te vereenvoudigen en te verrijken.

Literatuur

- Boden, M. (1981), *Minds and mechanisms*, Harvester Press, Brighton.
 Dennett, D.C. (1978), *Brainstorms*, Harvester Press, Hassocks.
 Farrell, B.A. (1981), *The standing of psychoanalysis*, Oxford University Press, Oxford.
 Freud, A. (1977), *Das Ich und die Abwehrmechanismen*, Kindlerverlag, München.
 Hermann, T. (1980), Über begriffliche Schwächer kognitivistischer Kognitionstheorien, Bericht no. 15, Mannheim.
 Laing, R.D. (1960), *The divided self*, Quadrangle Books, Chicago.
 Ryle, G. (1949), *Concept of mind*, Hutchinson, Londen.
 Skinner, B.F. (1954), Critique of Psychoanalytic Concepts and Theories, in: P. Frank (ed.), *The validation of scientific theories*, Beacon Press, Boston, p. 120-129.

Schrijver is verbonden aan de vakgroep Psychologische Methoden van de Universiteit van Amsterdam. Het onderhavige artikel werd voltooid tijdens een verblijf aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar. Hij publiceerde eerder in dit tijdschrift. Adres: Psychologisch Laboratorium, Universiteit van Amsterdam, Weesperplein 8, 1018 XA Amsterdam.